

Türk-İslâm Şehri Gürgenç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti*

Abdylla Orazsahedov

Dr.

abdullah.orazsahedov86@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6629-1280

Öz: Harezmi'nin önemli şehirlerinden Harezmi'nin kalbi olarak bilinen Gürgenç şehri, dünya ve İslâm tarihi açısından önemli kültür merkezlerinden biridir. Gürgenç özellikle 10. yüzyılda ticarî, ilmî yönden gelişme göstererek, sadece bölgenin değil, bütün İslâm âleminin en güzide merkezi hâline gelmiştir. Her yönüyle Türk ve İslâm şehri olan Gürgenç, Harezmişahlar Devleti'ne başkentlik yaptığı zamanda en parlak dönemini yaşamıştır. Moğol saldırıları ve işgalinden önce Gürgenç Orta Asya'da ilim, medeniyet ve kültür başkenti idi. Bu dönemde şehir harika mimarî yapıları, sanat abideleri ile göz kamaştırıyordu. Çalışmanın amacı; Gürgenç şehrinin önemini tarihi kaynaklar ışığında ele alarak Moğol istilasındaki durumunu incelemektir. Bu bağlamda Türk ve İslâm dünyasında hakkında çok az şey bilinen bu şehrin ismi, kısa siyasî tarihi anahatlarıyla Moğol istilası ve Moğolların şehirde yaptıkları derin tahribatlar hakkında bilgi verilecektir. Çalışma, Gürgenç'in özellikle 13. yüzyılda bölgedeki ve İslâm tarihindeki yerini, şehrin ilim ehli ve savaşçı halkının tarihini de aydınlatmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Gürgenç, Harezmişah, Moğollar, Şehir.

Geliş Tarihi/Received Date: 25.02.2020

Kabul Tarihi/Accepted Date: 29.05.2020

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf/Citation: Orazsahedov, Abdylla. "Türk-İslâm Şehri Gürgenç ve Moğol İstilasındaki Akıbeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/1 (Haziran 2020), 331-359.

---

* Bu makale "Tarihte Gürgenç Şehri (Kuruluşundan Hanlıklar Dönemine Kadar)" (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018) başlıklı doktora tezinin bazı bölümleri yeniden gözden geçirilerek üretilmiştir.

Turkish-Islamic City of Gurganj and Its Fate in the Mongol Invasion

Abstract: One of the important cities of Khwarezm, the city of Gurganj, known as the heart of Khwarezm, is one of the important cultural centers in terms of world and Islamic history. Gurganj developed commercially and scientifically, especially in the 10th century, and become the most popular center not only in the region, but throughout the Islamic world. Gurganj, which was a Turkish and Islamic city in all aspects, experienced its heyday period when it became the capital of the Khwarazmshahs state. Before the Mongols attacks and invasion, Gurganj was the capital of science, civilization and culture in the Cenral Asia. During this period the city was dazzling with its tremendous architectural structures and monuments. Purpose of the study; the importance of the city of Gurganj in the light of historical sources and to study its position in the Mongol invasion. In this context, about the name of this city, which is little known in the Turkish and Islamic world, its brief political history, about the invasion of the Mongols and the deep destruction of the Mongols in the city will be discussed. The study is to illuminate the place of Gurganj in the region and in the history of Islam, especially the status of the city in the 13th century, as well as it also seeks to illuminate the history of the people of the city of knowledge and warriors.

Keywords: History of Islam, Gurganj, Khwarazmshah, Mongols, City.

Özet

Harezm'in önemli şehirlerinden biri, Harezm'in kalbi olarak bilinen Gürgenç şehri, dünya ve İslâm tarihi açısından önemli kültür merkezlerinden biridir. Gürgenç özellikle 10. yüzyılda ticarî, ilmî yönden gelişme göstererek, sadece bölgenin değil, bütün İslâm âleminin en güzide merkezi hâline gelmiştir. Her yönüyle Türk ve İslâm şehri olan Gürgenç, Harezmşahlar Devleti'ne başkentlik yaptığı zamanda en parlak dönemini yaşamıştır. Moğol saldırıları ve işgalinden önce Gürgenç Orta Asya'da ilim, medeniyet ve kültür başkenti idi. Bu dönemde şehir harika mimarî yapıları, sanat abideleri ile göz kamaştırıyordu.

Tarih boyunca farklı isimlerle anılan şehrin en çok *Gürgenç*, *Ürgenç*, *Cürcâniyye* ve *Harezm* diye isimlendirildiği görülmektedir. Gürgenç şehri İslâm hâkimiyeti altında ilerleyen zaman içerisinde Harezm'in merkez şehri, ilim, ticaret, kültür ve medeniyet merkezi olmuştur.

Me'mûnîler Gürgenç'i kendilerine merkez yaparak, şehrin her açıdan gelişmesini sağlamışlardır. Bu dönemde bir ilim merkezi hâline gelen Gürgenç, İslâm âleminin farklı bölgelerinden gelen ilim ehli insanlara ev sahipliği yapmıştır. İlmî çalışmalar ve ilmî tartışmaların yaşandığı *Akademi* yine bu dönemde oluşturulmuştur. Şehre yerleşen farklı etnik ve dinî guruplar sayesinde şehir gün geçtikçe genişlemiş, ticaret yolları güzergâhında olmasından mütevellit tüccarların uğrak yeri olmuştur. Merkez şehir Gürgenç'te yapılan binaların güzelliğine denk binalar bütün Horesan'da yoktu. Gürgenç daha sonra hâkimiyeti altında bulunduğu Gazneli, ardından Selçuklu devletinin valileri tarafından idare edilmiştir.

Gürgenç halkının tarih boyunca en kalabalık etnik unsuru Türkler olmuştur. Harezm bölgesindeki ilk yerleşimcilerin bile İran ve Türk halkının karışımı olduğu söylenmektedir. Dolayısıyla Gürgenç şehri bir Türk-İslâm şehridir. Gürgenç halkının ilimle yoğun bir şekilde meşgul olduğu, entelektüel düzeyde mezhep tartışmalarının yaşandığı, halkın ilmi münakaşalar yaptığı, şehrin zamanla büyük bir kültür başkenti hâline geldiğini ve halkın da kültürlü ve medeni insanlar olduğunu görmekteyiz. Şehirde saray, cami, medrese, kütüphane gibi Orta Çağ İslâm şehirlerinde mevcut olan bütün mimari yapılar da mevcut idi.

Harezmşahlar Devleti'nin kuruluşundan itibaren Gürgenç şehri payitaht görevini görmüştür. Şehir bir kaç kez düşman güçler tarafından muhasara edilmiş, fakat şehir halkının ana yurdunu cansiperâne korumaları neticesinde şehir düşmandan kurtulmuştur. Zira Gürgenç'te bakkal, kasap, fırıncılar dahi aynı zamanda iyi bir asker idiler.

Gürgenç'in en parlak döneminde Doğuda Cengiz Han'ın önderliğinde Moğollar güçlenmeye başlamış, zamanla sınırlarını genişleterek Harezmşahlar'a komşu olmuşlardır. Cengiz Han ilk başlarda Batıya sefere çıkmayı, Müslüman memleketlerine saldırmayı aklından geçirmiyor, Harezmşahlarla ticari münasebetler kurmak istiyordu. Bunun için Alâeddîn Muhammed ile Cengiz Han elçiler vasıtasıyla ticaret anlaşması yapmışlardır. Anlaşma sağlandıktan sonra Moğol tüccar kafilesinin Harezmşahların hudut şehri olan Otrar valisi tarafından öldürülüp mallarına el koyulması; Cengiz Han'ın Alâeddîn Muhammed'e gönderdiği elçilerin de katledilmesiyle Moğollar İslâm memleketine saldırıya geçmişlerdir.

Alâeddîn Muhammed, içine düşen korku nedeniyle devletin askeri gücü Moğollardan kat kat fazla olmasına rağmen düşmanın karşısına çıkmaya bile cesaret edememiş, her şehrin kendini müdafaa edeceğine karar vermiş ve bu sebeple şehirlere kuvvetler gönderilmesini emretmiştir. Böylece ordunun bir yerde umumi hücumla geçip düşmana karşı koyma imkânı ortadan kalkmış ve bölgelere dağıtılan ordunun Moğolların eliyle parça parça yok edilmesine imkân sağlanmıştır. Kendisi de ordusuyla tekrar döneceğini söyleyerek; hakikatte ise, firar ederek Mâverâünnehir'den ayrılmıştır. Terken Hatun'un da Gürgenç'ten ayrılmasından sonra başıboş kalan bu devlet merkezi karışıklık içerisine girmiştir. Fakat Alâeddîn Muhammed'in oğlu Celâleddîn'in veliaht ilan edilip şehre gelmesiyle halk rahat bir nefes almış, Celâleddîn'in başa geçip düşmana karşı memleketlerini savunacağını düşünmüşlerdir. Lakin Celâleddîn'in başa geçmesine kardeşleri karşı çıkmazken, Terken Hatun'un akrabaları ve eski veliahdın taraftarları bunu kabul etmeyerek Celâleddîn'e suikast yapmayı planlamışlardır. Bu durumu öğrenen Celâleddîn Gürgenç'ten çıkıp Horasan'a gitmiştir.

Gürgenç'te Celâleddîn'in ve kardeşlerinin çekilmesiyle o zamana kadar saltanat kavgaları yüzünden müdafaa kuvvetlerinin birleşmesine engel olan karışıklıklar giderilmiş ve hepsi ittifakla Terken Hatun'un akrabalarından olan Humartigin'i tahta çıkararak vatanlarını sonuna kadar müdafaa etmeye karar vermişlerdir. Fakat

Gürgenç'in müdafaasını zayıflatan asıl unsur, Moğolların daha kalabalık olmaları ve harp taktiğidir.

Cengiz Han Gürgenç'e oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı, daha sonra da onlara diğer oğlu Cuci'yi yardıma göndermiştir. Bu, Cengiz Han'ın Gürgenç'e nasıl ehemmiyet verdiğini göstermektedir. Moğollar, ordularının tamamının gelmesiyle şehre umumi taarruza geçtiler. Surları ele geçirerek kale burçlarına bayraklar dikip, bağırıp çağırarak, yeri göğü inletiyorlardı. Şehir halkı evlere, sığınaklara çekilerek sokaklarda barikatlar vücuda getiriyor, su bentlerini siper yapıyor, sağlam binaları kale gibi kullanarak canla başla savaşıyorlardı. Moğollar evlerin üzerine petrol dökerek ateşe veriyor, dışarı çıkan halkın üzerine ise oklarla ve mancınıklarla felaket yağıdırıyorlardı. Mahalleler bir bir Moğolların eline geçiyor, halk ise başka bir mahalleye çekilip savaşıyordu.

Gürgenç'te halk Moğollara karşı büyük bir direnç göstermiştir. Fakat dalgalar hâlinde saldıran Moğollara karşı koymak artık imkânsız hale gelmeye başlamıştır. Moğollar 4-5 ay kuşatmanın ardından şehirde bütün evleri ve binaları yıkıp enkaz hâlinde şehri teslim almışlardır (H. 618/M. 1221). Karşı koyan kalmayınca şehir halkını dışarıdaki boş alana sürüp, aralarından meslek ve sanat sahibi yüz binden fazla kimseyi ayırmışlar, kadın ve küçük çocukları esir etmişler, geri kalanları ise öldürmeleri için askerlerin ellerine bırakmışlardır.

Moğollar Ceyhun nehrinin suları şehre akmasını önüne çekilen bendi de yıkıp, bütün şehri sular altında bırakmışlardır. Böylece Harezmsahlrın başkenti Türk-İslâm şehri Gürgenç'te evler ve köşkler viraneye, gül bahçeleri çöplüğe, mimari birer şaheser olan saraylar taş ve toprak yığına dönmüştür.

Summary

One of the important cities of Khwarezm, the city of Gurganj, known as the heart of Khwarezm, is one of the important cultural centers in terms of world and Islamic history. Gurganj developed commercially and scientifically, especially in the 10th century, and became the most popular center not only in the region, but throughout the Islamic world. Gurganj, which was a Turkish and Islamic city in all aspects, experienced its heyday period when it became the capital of the Khwarazmshahs state. Before the Mongols attacks and invasion, Gurganj was the capital of science, civilization and culture in the Cenral Asia. During this period the city was dazzling with its tremendous architectural structures and monuments.

It can be seen that the city, which has been known under various names throughout history, was called *Gurganj*, *Urgench*, *Jurjaniyye* and *Khwarezm*. The city of Gurganj became the center of the city of Khwarezm, the center of science, trade, culture and civilization over time under Islamic rule.

Ma'muny dynasty made Gurganj the center for them and allowed the city to develop in every respect. Gurganj, which became a scientific center during this

period, accepted people with knowledge from different parts of the Islamic world. During this period, the *Academy* was created, in which scientific research and scientific discussions are held. Thanks to the various ethnic and religious groups that settled in the city, the city expanded day by day and became a frequent destination for merchants who are on the way of trade routes. Buildings that match the beauty of buildings built in the central city of Gurganj did not exist throughout Khorasan. Gurganj was administered by Ghaznavids and Seljuqs respectively.

Throughout history, Turks have been the most populous ethnic element of the Gurganj people. They say that even the first settlers in the Khwarezm region are a mixture of the Iranian and Turkish peoples. Therefore, the city of Gurganj is a Turkish-Islamic city. We see that the people of Gurganj are actively engaged in science, at the intellectual level there is inter-religious discuss, where people participate in scientific debates, the city eventually became the main cultural capital, and people become cultural and civilized people. The city also had all the architectural structures in medieval Islamic cities, such as palaces, mosques, madrasas and libraries.

The city of Gurganj has been the capital since the founding of the state of Khwarazmshahs. The city was destroyed several times by enemy troops, but the city was liberated from the enemy as a result of the fact that the inhabitants of the city defended their homeland at all costs. Because the grocery store, the butcher and the bakers were good soldiers in Gurganj.

In the brightest period of Gurganj, the Mongols began to strengthen under the leadership of Cingiz-Khan in the East, and over time they expanded their borders and became neighbors of Khwarazmshahs. Cingiz-Khan did not initially think about going to the West, attacking Muslim countries, but wanted to establish commercial relations with khwarazmshahs. Therefore, ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad and Cingiz-Khan concluded a trade agreement through the messengers. After reaching an agreement, the Mongol merchant group was killed by Otrar's Governor, which is the border town of Khwarazmshah; The Mongols attacked an Islamic country with the assassination of ambassadors sent by Cingiz-Khan to ‘Alā’ al-Dīn Muḥammad.

‘Alā’ al-Dīn Muḥammad did not even dare to confront the enemy, despite the military power of the state more than the Mongols, because of the fear into which he fell, he decided that every city would defend itself, and therefore ordered that the forces be sent to the cities. Thus, the army's ability to launch a public attack and confront the enemy in one place was ruled out, and the army, distributed across regions, was destroyed by the Mongols. He left Māwarānnahr, saying that he would return with his army again and, in fact would escape. This state center, which remained lost after Terken Khatun left Gurganj, was in turmoil. However, when the ‘Alā’ al-Dīn Muhammad's son Celāl al-Dīn was declared crown prince and arrived in the city, people sighed and thought that Djalaluddin would take over and protect his country from the enemy. However, although his brothers did not object

to the capture of Celāl al-Dīn, relatives of Terken Khatun and supporters of the former crown prince planned to kill Celāl al-Dīn. Upon learning of this, Celāl al-Dīn left Gurganj and went to Khorasan.

With the departure of Celāl al-Dīn and his brothers to Gurganj, the confusion that prevented the unification of the defensive forces due to the predominance of hostilities was eliminated before that time, and they decided to defend their homeland, taking on the throne Khumartigin, one of the relatives of Terken Khatun. However, the main factor that weakened the defense of Gurganj was that the Mongols were more crowded and the tactics of warfare.

Cingiz-Khan, sent to Gurganj one of his sons Chaghatay and Ogeday, and then his other son Djoci to help them. This shows how Cingiz-Khan gave importance to Gurganj. With the arrival of all the Mongolian armies, they launched a public attack on the city. They held walls, set flags on the castle signs, shouting and calling, and they made the sky rise. Citizens reached for houses and shelters, brought barricades in the streets, set up trenches in the streets, struggled with life using solid buildings such as castles. The Mongols poured oil on houses and set fire to them, and people who came out caused disasters with arrows and catapults. The neighborhood fell into the hands of the Mongols, and people retreated to another area and fought. People in Gurganj showed great resistance to the Mongols. But now it has become impossible to resist the attack of the Mongols in waves. After 4-5 months of siege, the Mongols destroyed all the houses and buildings in the city and took the city in ruins (618/1221). When they didn't resist, they ousted the inhabitants of the city into an empty space outside, separated more than one hundred thousand people by professions and arts, captured women and small children, and left the rest to the soldiers to kill.

The Mongols also destroyed the dam, which was stretched in front of the Jeyhun (Oxus) river so that water would not flow into the city, and they left the whole city under water. So, in the capital Khwarazmshahs, the Turkish-Islamic city of Gurganj, houses and mansions turned into ruins, rosaries into rubble, and palaces, which are architectural masterpieces, turned into stones and land.

Giriş

Bugün Türkmenistan sınırları içerisinde bulunan tarihi Gürgenç şehrinin ne zaman kurulduğuna dair kesin bilgi bulunmasa da şehrin milattan önceki dönemlerde var olduğu bilinmektedir. Etrafı çöllerle kaplı olmasına rağmen Amuderya'nın kenarında bulunması, nehirden açılan kanallar sayesinde çölün ortasında bir vaha

olarak yükselmiştir. Şehrin bulunduğu Harezmi¹ bölgesi birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Harezmi tarihinde Harezmi'de hüküm süren hükümdarlar kendilerine Harezmi hükümdarı anlamında *Harezmişah* unvanını vermişlerdir ki, bu unvan Arap fütûhâtından evvel de kullanılagelen bir unvandır.² Harezmi'in coğrafi konumu gereği Harezmi'i idare eden valiler Harezmişah unvanını alarak kısa sürede bağımsız hanedanlar kurmuşlar; ancak bazılarının hâkimiyetleri yalnız kendi bölgelerine münhasır kalmıştır.

Harezmi'in birçok şehri olmakla beraber en güzide şehirlerinden biri Gürgenç kabul edilmektedir. Gürgenç şehri'nin coğrafi konumu hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Bunun sebebi ise, şehrin zaman içerisinde gelişip genişlemesi; tarih boyunca birkaç kez yıkılıp, tekrar kurulması, Amuderya'nın suyunun bazen çoğalıp, bazen azalması, nehrin yatağının değişmesi gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Günümüzde harabeleri bulunan şehir Türkmenistan'ın Daşoğuz vilayetinin merkezi şehri ve vilayet ismini taşıyan Daşoğuz şehrinin 105 km kuzeybatısında bulunmaktadır. Daşoğuz vilayeti Türkmenistan'ın kuzey bölgesinde sınır olup, kuzeyinde Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan özerk cumhuriyeti, doğusunda Özbekistan'ın Harezmi vilayeti, batısında Üstyurt, güneyinde Karakum çölü bulunmaktadır.

1. Gürgenç İsmine Dair

Tarih boyunca Gürgenç şehri farklı isimlerle anılmıştır. Fakat en çok *Gürgenç*, *Ürgenç*, *Cürcâniyye* ve *Harezmi* diye isimlendirildiği görülmektedir. Gürgenç kelimesi *Gurganc*, *Kurkanç* ve *Ürgenç* şeklinde telaffuz edilse de doğru şekli "*Gürgenç*"tir. Zira kaynaklarda da Cürcâniyye olarak belirtilen şehrin asıl isminin Gürgenç olduğu ileri sürülmektedir.³ Gürgenç kelimesinin *Hür* ve *genç* gibi iki kelimededen geldiğini şöyle-

¹ Hârizm, Huvârizm, Horezm, Horezmiya, Harezem, Harzem gibi farklı şekillerde yazılan Harezmi kelimesini bu makalede - Harezmişahlar Devleti ile ilgili çalışmalar yapan Prof. Dr. İbrâhim Kafesoğlu'nun ve birçok araştırmacının kullandığı gibi - "Harezmi" diye kullanacağız.

² İslâmiyetten önce de var olan bu unvan 1800'lü yıllardaki sikkelerde de son Harezmişah sülalesinin kurucusu olan İl-Tüzer Han kendisini *Harezmişahların varisi* (Vâris-i Harezmişahan) olarak göstermiştir. Vasiliy Viladimiroviç Barthold, "Hârizmişah", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1987), 5-1/263-264.

³ bk. Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî İbn Havkal el-Bağdâdî, *Süretü'l-arz* (Beirut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992), 396; *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2008), 78, 79; Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh El-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 2/359, 3/122-123, 4/451-452; Ata Melik b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, tsh. Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini (Tahran: Hermes, 1387 h.ş./2008), 1/201; Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiü't-tevârih*, tsh. Muhammed Revşen-Mustafa Musevi (Tahran: Neşrü'l-Berz, 1373 h.ş./1954), 1/512; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdi Necm (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 2010), 2/44, 310.

yenler olmakla birlikte Farsça *gorg* (kurt), *an* (çoğul eki lar/ler) ve *cird*, *gird*/ kısaltılmışı *ç/c* (şehir) sözcüklerinden Gorgancird/Gorganç/Gürgenç *Kurtların şehri* anlamında olabileceğini Türkmen dilbilimcisi Soltanşa Atanyazov belirtmektedir.⁴ Atanyazov, Türkmenistan'daki coğrafi isimlerle ilgili yazdığı bir başka eserinde ise yine *Gürgen* kelimesinin arkasına *cird*, *gird* kelimelerinin kısaltılmış şekli olan *ç/c* harfinin ilave edilmesiyle şehrin "*Gürgen'lilerin şehri*", "*Gürgen halkının şehri*" anlamında olabileceğini ileri sürer.⁵ Bu bilgilerden başka Gürgenç isminin ne anlama geldiği hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Fakat tarihi kayıtlarda Harezmi'nin bu önemli merkezi şehrine farklı isim ve lakaplar da verilmiştir. Buna göre Çin kaynaklarında ve Avesta'da geçen *Yue-Gyan*,⁶ *Urva* ya da *Urga*⁷ gibi Gürgenç'e verilen en eski isimlerinden başka Araplar *Cürcâniyye*⁸ ya da Harezmlilerin kendi söyledikleri gibi *Kürkanc/Gürgenc* diye telaffuz edildiği görülmektedir.⁹ Zira bu müellifler "*Gürgenç'in Arapçası (Arapça telaffuz şekli) Cürcâniyye'dir, fakat yerli halk Kurkanc (Gürgenç) der*" diye de belirtmişlerdir.¹⁰ Ayrıca kaynaklarda yine sadece *Gürgenç* şeklinde de geçtiği görülmektedir.¹¹ Buna göre Gürgenç ismindeki Arapça'da olmayan 'g' harfi yerine 'c' harfi kullanarak Cürcâniyye dedikleri âşikârdır.

⁴ Soltanşa Atanyazov, "O Proishojdenii Nazvaniya Kunya-Urgença", *Pamyatniki Turkmenistana*, 2 (1980), 29.

⁵ Soltanşa Atanyazov, *Türkmenistanın Geografik Atlarının Düşündürişli Sözlüğü* (Aşkabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası, İlim, 1980), 189.

⁶ Nikita Yakovleviç Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena* (Moskova-Leningrad: Izdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, 1950), II/315-316; Ahmet Zeki Velidi Togan, "Hârizm", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1987), 5-1/241-242.

⁷ Hemra Yusupov, *Horezm ve Gürgenç: Taze Açışlar* (Aşkabat: İlim, 2010), 30.

⁸ Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr Makdîsî, *Rihletü'l-Makdîsî: Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm (985-990)* (Beyrut: Dâru's-Süveydi, 2003), 253, 255; Ahmed b. Fadlân b. Abbas İbn Fadlân, *Risâletü İbn Fadlân*, thk. Sami ed-Dahan (Dimaşk: İlmiyyu'l-Arabi, ts.), 81; Ebî İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farîsî İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (Leiden: Brill, 1927), 299; Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992), 395; Şerif Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdullah b. İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi'htirâki'l-âfâk* (Kahire: es-Sekâfetü'd-Diniyye, 1422/2002), 1/481.

⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 396; *Hudûdü'l-Âlem*, 78, 79; Yâkût el-Hamevi, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/359, İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 2/44, 310.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/122, 4/452; Ebü'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmadü'd-din İsmâil b. Ali el-Eyyübî, *Takvîmü'l-buldân*, nşr: J.T. Reinaud-M.G. de Slane (Paris: Sultaniyye, 1840), 477-479; Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi sanâti'l-inşâ*, nşr: Muhammed Abdürresul İbrâhim, (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1331-1340/1913-1922), 4: 454-455.

¹¹ Ebü Saîd Abdulhay b. Zahhak b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr (Tarih-i Gerdizi)*, thk: Abdulhay Habibi (Tahran: Dünyay-i Kitap, 1363 h./1984), 358, 374.

Gürgenç tarih içerisinde zaman zaman kendisinin içerisinde bulunduğu bölgenin ismiyle "Harezmi şehri" ya da "Harezmi" olarak da anılmıştır.¹² Harezmi bölge ismi olmasına rağmen kaynaklarda Harezmişahlar imparatorluğu döneminde özellikle Moğol istilasından ve daha önceki muhasaralardan bahsederken "Harezmi Muhasarası", "Harezmi İstilas" diye geçmektedir. Moğolların şehri istilasından bahsederken de "Harezmi" diye geçer.¹³ Fakat bu kaynaklarda da asıl adının Gürgenç veya Cürcâniyye olduğu da belirtilir. Meselâ Cüveynî, "Harezmi bir bölgenin adıdır, asıl adı Cürcâniyye olup yöre halkı Ürgenç der"¹⁴ diye bahseder. *Câmi'üt-tevârih*'de Reşidüddîn ise şehrin asıl adının Gürgenç, fakat Moğolların buraya "Ürüngençi" (Ürgenç) dediklerini söyler.¹⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Gürgenç "Ürüngençi"/"Orungençi" (*Örüngençi/Ürgenç*) şeklinde geçmektedir.¹⁶ Moğol istilasından sonra Moğollar şehrin ismini *Ürgenç* diye değiştirmişlerdir¹⁷ denilse de Reşidüddîn'in dediği gibi asıl adı Gürgenç olmasına rağmen, daha sonra Moğol hâkimiyetinde kalan şehrin Moğolların telaffuz ettiği şekliyle anılmaya devam etmesi gayet tabiidir. Fakat Cüveynî'de geçen "Ürgenç" tabirine bakılırsa Moğollardan önce de bu ismin var olduğu düşünülebilir. Fakat eserin dipnotunda bazı nüshalarında Gürgenç diye geçtiği not düşülmüştür.¹⁸ Bundan sonraki dönemlerden günümüze kadar devam eden süreçte ve araştırmalarda genellikle "Ürgenç" ismi kullanılmıştır. Tarih kitaplarında şehir "Gürgenç-i Harezmi",¹⁹ "Hazret-i Harezmi",²⁰ "Ümmi Harezmi",²¹ "Ümmehâtü'l-Müddün"²² gibi bazı lakaplarla da zikredilmiştir.

¹² İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 3/156-157.

¹³ İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Abdullah el-Kâdi (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 10/421; Muhammed b. Ahmed Nesevî, *Sîretü's-Sultan Celâleddîn Mengüberti (Târîh-i Celâli)*, trc. Muhammed Ali Nasîh, (Tahran: İlmî, 1324 h.ş./1945), 85; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/201; Ebû Amr Minhâcüddîn b. Osman b. Sirâciddîn Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, tsh. Abdülhey Habîbi (Kâbil, Pevheni, 1342 h.ş./1963), 1/313, 2/149; Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiü't-tevârih*, 1/512.

¹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/201.

¹⁵ Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/512.

¹⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*, trc. Ahmet Temir (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986), 183; Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han*, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989), 96.

¹⁷ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), 482; Aydın Taneri, "Gürgenç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996) 14/322.

¹⁸ bk. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/201.

¹⁹ Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, trc. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943), 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/375; Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), 1/58.

²⁰ Muhammed b. Yahya Avfî, *Lübâbü'l-elbâb*, haz. Edward G. Browne-Muhammed Kazvini (Londra - Leiden: 1903-1906), 86, 40, 280; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/299.

²¹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 2/44, 310, 317.

2. Anahatlarıyla Harezmsahlr Devleti Zamanına Kadar Gürgenç

Harez m bölgesinde hüküm süren hanedanları tarihçiler *Afrigoğulları Harezmsahlr-ları* (M. 305-995), *Me'mûnoğulları (Me'mûnîler)* *Harezmsahlr-ları* (385-407/995-1017), *Altuntaşoğulları Harezmsahlr-ları* (407-432/1017-1041), *Anuşteginooğulları Harezmsahlr-ları* (490-628/1097-1231) şeklinde tasnif etmişlerdir.²³

İslâmiyetin geldiği yıllarda bölgede Afrigoğulları Harezmsahlr-ları hüküm sürmekteydi. Harez m'e yapılan ilk Arap seferlerinin daimî bir fetihten ziyade ahaliyi haraca bağlamak için olduğu anlaşılmaktadır. Birkaç İslâmî seferler gerçekleştirilmesine rağmen Harez m bölgesini kesin olarak fethetme şerefi Kuteybe b. Müslim'e ait olmuştur. Harez m'de cereyan eden iç karışıklıklardan istifade eden Kuteybe b. Müslim Hicretin 93. (M.711-12) yılında²⁴ harekete geçip, kardeşi Abdurrahman b. Müslim ile bölgeyi hâkimiyeti altına almıştır.²⁵ Kuteybe daha önce anlaşma yaptığı için bölgenin hâkimiyetini yerli hanedana bırakmıştır.²⁶ Daha sonra bölgede karışıklıkların çıkması üzerine Kuteybe, kardeşi Ubeydullah b. Müslim'i Harez m'e vali tayin etmiştir.²⁷ Gürgenç şehri de İslâm hâkimiyeti altında ilerleyen zaman içerisinde Harez m'in merkez şehri Kât'ı geride bırakmış, ilim, ticaret, kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Zira fetihlerden sonra şehirlerin imar edildiği, iskân hareketleri gerçekleştirildiği, İslâm fetihlerinin yıkıcı değil, yapıcı olduğu bilinmektedir.²⁸ Gürgenç halkının Müslüman olmasında Arap idaresi ve devlet adamlarının yanısıra İran ve Aşağı Türkistan'dan gelen İslâm âlimlerinin, Türkmen dervişlerinin, Türk

²² Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 519.

²³ İbrâhim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi* (485-618/1092-1221) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000), 33; Barthold, "Hârizmsâh", 5-1/263-265; Togan, "Hârizm", 5-1/242; Abdülkerim Özaydın, "Hârizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997) 16/217.

²⁴ Sefer tarihini Hicrî 93 (M.712) yılı diyenler de vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ı Zabtı", *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5, (1948), 392-393.

²⁵ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabba'-Ömer Enîs et-Tabba' (Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1407/1987), 591-592; Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk (Târîhu't-Taberî)*, nşr. Ebû Süheyb el-Keremî (Ürdün-Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.), 1250; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî İbn A'sem, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1411/1991), 7/155-156. Ayrıca bk. Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih Ya'kûbî, *Kitâbü'l-buldân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 133.

²⁶ Ebû Ömer el-Leysî Halife b. Hayyat, *Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Riyad: Dâru't-Tayyiba, 1405/1985), 305.

²⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-buldân*, 592.

²⁸ Fetihlerden sonra şehirlerde yapılan imar ve diğer faaliyetlerle ilgili bk. Ahmet Turan Yüksel, "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2000), 45-80.

devlet adamlarının rolü büyük olmuştur. Ticaret ve alış veriş yapmak amacıyla şehre gelen tüccarların arasında muhakkak İslâm dinini yaymak, tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunmak için gelenler de bulunmuştur.²⁹ İslâm dininin Gürgenç'te yayılması, şehirde Müslümanların çoğalması hem sosyal hem ticari açıdan şehre canlılık ve hareket getirmiştir.

Daha sonraki dönemlerde Gürgenç'in Sâmânî Devleti'ne bağlı valiler tarafından yönetildiğini görmekteyiz. Sâmânîler döneminde (H.203-395/M.819-1005) ticaret merkezi olan ve ticaret kervanlarının güzergâhında yerleşen Gürgenç hızlı bir şekilde gelişme göstererek Harezmi'nin en önemli şehri hâline gelmiştir.³⁰

Hicretin 385-407. (M. 995-1017) yılları arasında Gürgenç'te hüküm süren Me'mûnî hanedanlığı, ismini Sâmânîler döneminde Gürgenç valisi olan Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed'den almaktadır. Me'mûnîlerin Baranlı Türk boyundan gelmiş olmalarının muhtemel olduğu düşünülmektedir.³¹ Hanedana adını veren Gürgenç valisi Ebu'l-Abbas Me'mûn b. Muhammed Sâmânîlere bağlı bir vali idi. Me'mûn, Karahanlıların Buhara'yı işgali sırasında (H.382/M.992) Sâmânî hükümdarına Harezmsâh Ebû Abdullah ile yardım etmiş; Sâmânî hükümdarı II. Nuh ise Ebû Ali Simcûrî'ye ait olan Nesâ'ı Me'mûn'a, Ebiverd'i Harezmsâh'a vermiştir.³² Fakat Me'mûn Harezmsâh Ebû Abdullah'ın öldürülmesi üzerine bütün Harezmi'yi idaresi altında birleştirerek "Harezmsâh" unvanını almıştır.³³ I. Me'mûn İslâmiyetin yayıl-

²⁹ İslâmiyetin yayılmasında etkili olan bu Türk unsurları ve dervişleri ile ilgili bk. Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet* (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005), 152-157.

³⁰ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 395; İdrîsî, *Nüzhetü'l-müşâk*, 2/697; Muhammed b. Abdülmün'im Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ fi haberil-aktâr*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut; Mektebetü Lübnan, 1984), 162.

³¹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş I* (İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1946), 58, 59, 181. Muhammed Nazım, Me'mûnîler sülalesinin Kadı Ahmed Gaffari'nin *Tarih-i güzide* ve *Tarih-i Cihânârâ*'sında Cüzcanân hükümdarları Farigûnîlerle karıştırılmış olduğunu da belirtir. Bk. Muhammed Nazım, "Me'mûnîler", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1979), 8/701.

³² Muhammed b. Abdülcebbâr Utbî, *Tarih-i Yemînî: el-Fethu'l-Vahbî alâ tarihi Ebî Nasr el-Utbî*, nşr. Şeyh Ahmed el-Menînî (Kahire: 1286/1869), 1/183-184; Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh Mîrhând, *Ravzatü's-safâ fi Sireti'-Enbiyâ ve'l-Mülâk ve'l-Hulefâ (Devletü't-Tâhiriyye, Saffariyye, Samaniyye, Âli Büveyh ve Âli İsmâiliyye)*, Arapçaya trc. Ahmed Abdülkadir Şazili (Kahire: Dâru'l-Mısriyyetü'l-Küttâb, 1408/1988), 107-108.

³³ Utbî, *Tarih-i Yemînî*, 1/225-227; Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer Nerşahî, *Târih-i Buhara*, thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşer el-Tarâzî (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1993), 155; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 374; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 7/471; Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfi el-Kazvînî, *Tarih-i güzide*, thk. Abdülhüseyn Nevâyî (Tahran: Emîr-i Kebir, 1339 h.ş. /1960), 386.

ması için de mücadele etmiş, Gürgenç tarafından gelip İdil³⁴ bölgesini kuşatma altına almış ve krallarından İslâm'ı kabul etmesini istemiştir.³⁵

Me'mûnîler döneminde Gürgenç süratli bir inkişaf hâlinde olup, bölgenin en önemli ticaret merkezi oldu.³⁶ Gürgenç'te bu dönemde imar faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. I. Me'mûn şehrin Hacılar Kapısı (Bâbu'l-Huccâc) yanında bir saray yaptırmıştır. O dönemde bu sarayın kapısı kadar güzel bir kapı bütün Horasan'da yoktu. Oğlu Ali ise daha sonra bu sarayın karşısına başka bir saray inşa ettirmiştir.³⁷ Bunlardan başka Me'mûnîler hâkimiyetleri döneminde Gürgenç'te cami, medrese, çarşı pazar gibi önemli mimarî yapılar da kurmuşlardır. II. Me'mûn'un yaptırdığı caminin minaresinin kalıntıları günümüze kadar gelmiştir. Me'mûnîler sülalesinin hükümdarları ilmi faaliyetleri destekleme ve ulemayı himaye etme vasfı ile tanınmışlardır. Sülalenin kurucusu olan Ebu'l-Abbas I. Me'mûn âlim ve şair bir hükümdar olmakla birlikte torunları da faziletli insanlar olup, hepsi de âlimleri himaye etmekle tanınmışlardır. Bu dönemde önemli ilim merkezi olan Gürgenç'e İslâm dünyasının çeşitli yerlerinden çok sayıda ilim adamı akın etmiş, hatta şehirde "İlimler Akademisi" kurulmuştur.³⁸

Gürgenç halkının tarih boyunca en kalabalık etnik unsuru Türkler olmuştur. Harezm bölgesindeki ilk yerleşimcilerin bile İran ve Türk halkının karışımı olduğu söylenmektedir. Araplar Gürgenç'i fethettiklerinde onların karşısında savaşan ve yerli halktan öldürülenlerin arasında Türklerin olduğunu Taberî'nin kaydettiği Ka'ab el-Aşkarî'den: "...o zavallı Türk gençlerini kılıçtan geçirdiğimiz o geceleri hele bir hatırlayın..." diye bahsetmesinden,³⁹ Türklerin daha M. 7. yüzyılda Gürgenç'te (Harezm'de) bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Fadlân'ın "Gürgenç'te bir evin

³⁴ İdil bölgesi hakkında bk. Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 293.

³⁵ Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 304. Olayla ilgili Avfî'nin *Cevâmiü'l-Hekâyât* isimli eserinin Ruslarla ilgili kısmında Rusların Harezmşah'a gelip İslâm dinini kabul etmek istediklerini söylemeleri üzerine Harezmşah'ın bundan çok memnun olup, onlara dini öğretecek âlimler gönderildiğinden bahsedilir. Mevzubahis Harezmşah, Gürgenç emîri Harezmşah Me'mûn'dur. bk. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 97-98; Ayrıca bk. Vasiliy Viladimiroviç Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-* (Ankara: Çağlar Yayınları, 2004), 60.

³⁶ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, 299; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 395; İdrîsî, *Nüzhütü'l-müşâtak*, 2/697; Himyerî, *Ravzü'l-mi'târ*, 162.

³⁷ Makdîsî, *Ahsenü't-tekâsîm*, 256.

³⁸ Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî Nizamî-i Arûzî, *Çehar Makale*, tsh. Muhammed Kazvînî (Tahran: Kurûş, ts.), 116; Aleksandr Yureviç Yakubovskiy, *Razvalini Urgença* (Leningrad: Akademii İstorii Materialnoy Kulturi, 1930), 32-33; Vladimir İvanoviç Pilyavskiy, *Kunya-Urgenç*, (Leningrad: Stroyizdat, 1974), 15-17. Akademi ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bk. Vahit Celal, *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Harezm Me'mûn Akademisi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2018).

³⁹ Taberî, *Tarih*, 1250.

içinde bulunan ikinci bir evin içinde uyurdum. İçteki evin içinde ise keçe ile kaplı bir Türk Çadırı vardı" demesi⁴⁰ ve "yolculuk için Türk develeri satın aldık" diye belirtmesi⁴¹ Gürgeç'te o dönemde (H. 4./M. 10. yüzyıl) Türklerin bulunduğu veya halkın Türklerle ticari ve medeni ilişkiler içerisinde bulunduğu delilidir.

Gazneliler (H.351-582/M.963-1186) ile Me'mûnîler arasında ilk başta iyi ilişkiler tesis edilse de zamanla bu ilişkiler bozulmuştur. Gürgeç'te çıkan karışıklıklar ve Sultan Mahmud'un kız kardeşinin eşi olan II. Me'mûn'un isyancılar tarafından öldürülmesini bahane eden Gazneli Mahmûd Hicrî 5 Safer 408 (M. 3 Temmuz 1017) tarihinde bölgenin başkenti Gürgeç'e girip, tüm hazinelere el koymuş ve Harezm bölgesine hâkim olarak buradaki Me'mûnî hanedanına son vermiştir. Sultan Mahmûd Harezm bölgesini Harezmşah unvanıyla Hâcib Altuntaş'ın idaresine vermiştir.⁴² Böylece Gürgeç Gazneli hâkimiyeti altına girmiştir.

Gürgeç'i Gaznelilere bağlı olarak Hâcib Altuntaş idare etmiş (H.408-423/M.1017-1032), vefatından sonra oğlu Hârûn (H.423-426/M.1032-1035) ve İsmail Handan dönemlerinde (H.426-432/M.1035-1041) ise şehrin bağımsız olarak yönetildiği görülmektedir. Bu Harezmşahlara Altuntaşoğulları Harezmşahları denilmektedir. Harezmîler bu dönemde yeni yerler aramakta olan Selçuklulara mntıkalar tesis etmişlerdir. Gazneli Sultan Mes'ûd'un, Harezm'in fethini Selçukluların düşmanı olan Cend emîri Şah Melik'e havale eden name ve menşur göndermesi üzerine Şah Melik Harezm üzerine yürümüştür. Hicrî 6 Cemazeyilahir 432 (M. 11 Şubat 1041) tarihinde savaş başlamış, savaşta İsmâil Handan mağlup olmuştur. (H.12 Şaban 432/M.17 Nisan 1041).⁴³ Bu gelişmelerin sonucunda Gürgeç, Selçukluların idaresine girinceye kadar Şah Melik'in yönetiminde kalmıştır.

Çağrı Bey, kendilerine sığınan ve daha önce de Selçuklularla işbirliği yapmış olan İsmâil Handan'ın yardım istemesiyle Harezm seferine çıkıp, Tuğrul Bey'in de orduyuyla birleşerek Hicrî 434 (M.1042-43) tarihinde Gürgeç'i kuşatmışlardır. Şah Melik Selçukluların kurduğu tuzaklara düşerek, mağlup olmuştur. Gürgeç halkı (Harezm halkı) itaat arz edip, Selçuklulara bağlılıklarını bildirmişler ve burası Selçukluların bir eyaleti hâline gelmiştir.⁴⁴

Bundan sonra Gürgeç Selçukluların tayin ettikleri valiler tarafından yönetilmeye başlamıştır. Bu valilerden en önde geleni ise Melikşah zamanında sarayda

⁴⁰ İbn Fadlân, *Risâle*, 85.

⁴¹ İbn Fadlân, *Risâle*, 86.

⁴² Utbî, *Tarih-i Yemînî*, 2/255-259; Gerdîzî, *Zeynü'l-ahbâr*, 395-396; Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, thk. Ali Ekber Feyyaz (Meşhed: Danişgah-i Firdevsi, 1383 h.ş./2003), 649-651.

⁴³ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 661-663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/256.

⁴⁴ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, 663; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8/256; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/251.

taştâr⁴⁵ vazifesinde olan Anuştegin idi. Fakat Anuştegin'in Harezmi fiilen idare ettiği bilinmemektedir. Daha sonra ise Anuştegin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed Harezşah unvanıyla Harezmi'e vali olarak atanmıştır (H.490/M.1097).⁴⁶ Yetenekli ve âdil bir idareci olan Kutbüddîn Muhammed, idareciliği sırasında Selçuklu sultanlarının, özellikle de Sultan Sencer'in takdirini kazanmış; önemli görevlerde bulunmuştur. Ölümüne kadar sürdürdüğü Harezmi valiliği sırasında Harezmi'in vergisini Sultan Sencer'e teslim etmek üzere çeşitli hediyelerle saraya bir yıl kendisi, ertesi yıl oğlu Atsız'ı göndererek takdim eder ve Selçuklulara bağlılığını tazeler, buna karşı sultanın iltifatına ve hediyelerine nail olurlardı. Gürgeç'in Selçuklulara bağlı valilik döneminde yeni sulama kanalları açılmış, şehirde imar faaliyetlerine devam edilmiştir.⁴⁷

3. Harezşahlar Döneminde Gürgeç

Hicrî 490-628 (M.1097-1231) yılları arasında Harezmi'de hüküm süren bu hanedana Anuştegin'in soyundan geldikleri için Anuştegin oğulları Harezşahları denmektedir. Yukarıda Harezmi'de Harezşah unvanıyla hüküm süren hanedanlara temas edilmişti. Fakat Anuştegin soyundan gelen bu hanedan Harezmi'de bir imparatorluk kurduğu için tarihçiler tarafından Harezşahlar tabiri bilhassa bu hanedana verilmektedir. Cüveynî Anuştegin'in bir Türk olduğunu,⁴⁸ bazı araştırmacılar ise Reşîdüddîn'den naklen onun Oğuzların Beğdili boyuna mensup olduğunu⁴⁹ öne sürmüşlerdir. Harezmi valiliğine Anuştegin'in oğlu Kutbüddîn Muhammed getirildikten sonra Harezşahlar hanedanı resmen kurulmuş sayılmaktadır (H.490/M.1097). Kutbüddîn Muhammed idareciliği sırasında (H.490-522/M.1097-1128) Selçuklu sultanlarının emrine harfiyen uymuş, vefatından sonra yerine oğlu Atsız geçmiştir (H.522/M.1128).⁵⁰ Önce Sultan Sencer'e sadakatle bağlı kalan Atsız, daha sonra isyan veya bağımsızlık uğruna mücadeleler etmiş, müstakil Harezşahlar Devleti'nin temelini atmaya gayret etmiştir. Atsız döneminde Gürgeç ilim ehli

⁴⁵ Taştâr veya İbrîkdâr, bazı İslâm devletlerinde hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen-ibrik getirip hizmet eden sultana sadık güvenilir kişiler arasından seçilen saray görevlisi. Geniş bilgi için bk. Erdoğan Merçil, "Taştâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/161-162.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/9-10; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 2/356-357; Barthold, *Türkistan*, 346; Kafesoğlu, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, 37-38; Ziya Musa Buniyatov, *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)* (Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1986), 6-7.

⁴⁷ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Turan Neşiryat Yurdu), 1969, 115.

⁴⁸ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 2/355.

⁴⁹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşîdeddîn Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1982), 77; Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 59; Mehmet Fuad Köprülü, "Hârizşahlar", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1987), 5-1/266.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9/9-11; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 2/356-357.

insanların toplandığı bir yer olmuştur.⁵¹ Atsız'ın vefatıyla (H.551/M.1156)⁵² yerine oğlu İl Arslan geçmiştir.

Emîrlerin ve ordunun gelirlerini artırıp muhtemel anlaşmazlığın önüne geçen İl Arslan'ın⁵³ Harezşah'lığı Sultan Sencer tarafından gönderilen ferman ile de teyit olunmuştur.⁵⁴ Sultan Sencer'in Hicrî 552 (M.1157) yılında vefat etmesiyle Horasan ve Doğu İran sahasında Selçuklu hâkimiyeti yıkılmış ve İl Arslan Doğu İran'ın en büyük hükümdarı mevkiine ulaşmıştır. Bundan sonra İl Arslan müstakil bir hükümdar gibi hareket etmeye başlamış, babası Atsız'ın gerçekleştirmek istediği "bağımsızlık" gayesine ulaşmıştır.

İl Arslan'dan sonra yerine geçen Sultan Tekiş (hükümdarlık yılları H.568-596/M.1172-1200),⁵⁵ ardından Gürgenç'te Harezşah'ın tahtına geçen Alâeddîn Muhammed (hükümdarlık yılları H.596-617/M.1200-1220)⁵⁶ dönemi Harezşahlar imparatorluğunun en geniş sınırlara ulaştığı dönemdir. Özellikle Alâeddîn Muhammed, güttüğü siyaset ve düzenlediği seferlerle Harezşahlar devleti Çin havzasından Hind sahillerine, Kafkas dağlarına ve Bağdat civarlarına kadar uzanmış, bu bölgelerde Harezşah'ın fermanı geçerli hâle gelmiştir.⁵⁷

Harezşahlar Devleti'nin kuruluşundan itibaren Gürgenç şehri payitaht görevini görmekte idi. Şehir bir kaç kez düşman güçler tarafından muhasara edilmiş, fakat şehir halkının ana yurdunu cansiperâne korumaları neticesinde şehir düşmandan kurtulmuştur. Nitekim Kazvî'nin de belirttiği gibi, Gürgenç'te bakkal, kasap, fırıncılar dahi aynı zamanda iyi bir asker idi.⁵⁸ Harezşah sultanları genellikle merkez şehir olan Gürgenç'te oturmalarına rağmen Alâeddîn Muhammed, Semerkant'ın alınmasından sonra şehri kendine ikinci payitaht seçmiştir⁵⁹ ve Mâverâünnehir'deki olaylar yüzünden Semerkant'ta bulunmuştur.⁶⁰ Başkent Gürgenç'te ise Harezşahlar Devleti'nin idaresi ve siyasetinde hemen hemen oğlu

⁵¹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 1/299.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 9/406-407; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/365-366; Reşîdüddîn, *Câmîü't-tevârîh*, 1: 318; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-epsâr*, 27/27-28.

⁵³ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/366.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 9/407.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/39; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2: 369; Reşîdüddîn, *Câmîü't-tevârîh*, 1/342-343.

⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/266; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, 1/306; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/395.

⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/407; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-tbsâr*, 27/152.

⁵⁸ Kazvî'nî, *Âsârü'l-bilâd*, 519.

⁵⁹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/468.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, Güçlük'ün topraklarına saldırmamasından korktuğu için Harezşah'ın yazları Semerkant'ta bulunduğunu belirtmektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/363.

Alâeddîn Muhammed ile aynı derecede bazı durumlarda ise oğlundan da ileride olan Terken Hatun vardı. Terken Hatun'un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkânları ve iktaları bulunmaktaydı.⁶¹

Gürgenç Harezmsâhlar Devleti'nin başkenti olduğu dönemde şehirde ilim ehli insanlar deryalar gibi sonsuz faziletli, gökyüzündeki yıldızlar gibi fazla idi.⁶² "Fahr-i Harezmi" lakabıyla anılmakta olan Zemahşerî (ö. 538/1144), hekim ve cerrah Cürcânî İsmâil b. Hasan (ö. 531/ 1137), Sinnârî (ö. 539/1144), Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), Mutarrizî (ö. 610/1213), "Dinin direği ve ülkenin kalesi" Şihâbüddîn Hayvakî (Hîvekî) (ö. 616/1220),⁶³ Necmeddîn-i Kübrâ (ö. 618/1221), Mecdüddîn el-Bağdâdî' (ö. 616/1219), Sekkâkî (ö. 626/1229) bunlardan birkaçıdır. Nitekim Gürgenç halkının ilimle yoğun bir şekilde meşgul olduğu, entelektüel düzeyde mezhep tartışmalarının yaşandığı, halkın ilmi münakaşalar yaptığı, şehrin zamanla büyük bir kültür başkenti hâline geldiğini ve halkın da kültürlü ve medeni insanlar olduğunu görmekteyiz.

Şehirde saray, cami, medrese, kütüphane gibi Orta Çağ İslâm şehirlerinde mevcut olan bütün mimari yapılar mevcut idi. Bu dönemde ticaret kervanlarının uğrak yeri olan, devletin payitahtı Gürgenç, en güzel şehirlerden biri olmuştur. Yâkût el-Hamevî, Hicrî 616 (M.1219)'da Gürgenç'i gördüğünü ve hiçbir yerde böyle güzel, zengin ve mükemmel yerleşimi olan bir şehir görmediğini belirtmektedir.⁶⁴ Ayrıca o, Muhammed b. Nasr b. Üneyn ed-Dımaşkî'den Gürgenç hakkında şöyle bir şiir de nakletmektedir: "*Bana göre beldelerin en güzeli Gürgenç'tir, Onun göğünü bereketli bulutlar doldurur. Sabahleyin Gürgençli gençlerin güzel yüzlerini görenlere ne mutlu...*".⁶⁵ Cüveynî, Gürgenç'in padişahları, büyük âlimleri ve şeyhleri kucağında barındırmış, bahçeleri ve binaları ile güzel bir şehir olduğuna değinmiştir.⁶⁶

4. Moğol İstilasası ve Gürgenç'in Tahrip Edilmesi

Harezmsâhlar Devleti'nin en parlak döneminde Doğuda Cengiz Han'ın önderliğinde Moğollar güçlenmeye başlamış, zamanla sınırlarını genişleterek Harezmsâhlar'a komşu olmuştur. Cengiz Han ilk başlarda Batıya sefere çıkmayı, Müslüman memleketlerine saldırmayı aklından geçirmiyor, Harezmsâhlarla ticari münasebetler kurmak istiyordu. Bunun için Alâeddîn Muhammed'in gönderdiği elçilere iyi

⁶¹ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/532.

⁶² O dönemde şehirde bulunan Muhammed Avfi bu benzetmeyi yapmaktadır. Bk. Avfi, *Lübâbü'l-elbâb*, 285-286.

⁶³ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/402.

⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/123.

⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân*, 2/397; Ayrıca bk. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/202.

⁶⁶ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/201-202.

davranmış, Harezşah'a da hediyelerle elçi göndererek onunla ticaret anlaşması yapmıştır (H.615/M.1218)⁶⁷.

Anlaşma sağlandıktan sonra Cengiz Han Harezşahların memleketine gidip ticaret yapmaları için 450 kişiden⁶⁸ oluşan Moğol tüccar kafilesini Harezm'e göndermiştir. Fakat Harezşahların hudut şehri olan Otrar'da vali Kayır Han (Gayır) lakablı Otrar valisi İncalcık,⁶⁹ Alâeddîn Muhammed'in de onayını alarak kervandakilerin hepsini öldürtüp mallarına el koymuştur.⁷⁰ Cengiz Han bu olaya çok kızmasına rağmen ilk başta Alâeddîn Muhammed'e elçi gönderip olayın faili olarak bilinen Otrar valisinin kendisine teslim edilmesini istemiştir. Eğer böyle yaparsa kan dökülmesine mani olabileceklerini, aksi takdirde savaşın kaçınılmaz olduğunu iletmiştir. Harezşahlar Devleti'ndeki orduların çoğu ve Harezşah'ın başlıca kumandanlarının Otrar valisi İncalcık'ın kabilesinden olması hasebiyle Harezşah Alâeddîn Muhammed Moğollardan korkmasına rağmen valiyi teslim edemediği gibi elçileri de katlettirmiştir.⁷¹ Son elçilerinin de öldürüldüğünü öğrenen Cengiz Han, devletin temsilcilerine Alâeddîn Muhammed'in reva gördüğü muameleyi haklı olarak hakaret kabul etmiş ve korkunç bir intikam savaşına karar vererek hazırlıklara başlamıştır.⁷²

Cengiz Han, Harezşahlar Devleti'ne saldırı için hazırlıklarını tamamlayınca öncü kuvvetlerin arkasından ayrı tümenlerle Cuci, Çağatay ve Ögeday'ı yola çıkarmış, kendisi de küçük oğlu Tuluy ve bir eşi ile kalan kuvvetlerin başında harekete geçmiştir (H.616/M.1219).⁷³ Kuvvetlerin toplanma yeri ve ilk hedef Otrar şehri idi. Kaynaklarda farklı rakamlar olmakla birlikte Cengiz Han'ın üstün ve sağlam tertip

⁶⁷ Elçilik heyetinin müşahedeleri hakkında geniş bilgi için bk. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/310-311, 2/102-103.

⁶⁸ *Gizli Tarih*'te "Uhuna adındaki reisin idaresinde yüz kişilik elçi heyeti" diye geçmektedir. bk. *Moğolların Gizli Tarihi*, 174. Hamdullah el-Müstevfi ise 500'e yakın diye bahseder (Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i güzide*, 493).

⁶⁹ Cûzcânî'de "Kadir Han" diye geçmektedir (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/311, 2/103). Cüveynî, İncalcık'ın Terken Hatun'un akrabalarından olduğunu (Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 1/168), Nesevî de Sultanın dayısının oğlu olduğunu belirtmektedir (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 38).

⁷⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 2/167-168, 2/442; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/401; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 38; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/311, 2: 103-104; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/473-474; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i güzide*, 493, 581-582.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 38-39; Hamdullah el-Müstevfi, *Tarih-i güzide*, 493.

⁷² Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, 1/169. *Moğolların Gizli Tarihi*, 174; Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 2/482-483.

⁷³ Kaynaklarda farklılık göstermekle birlikte hareket tarihi olarak: Tavşan Yılı (H. 616/M.1219) (*Moğolların Gizli Tarihi*, 181), 616/1220 (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 2/105) gösterilmektedir.

ettiği ordusunun yolda katılacak kuvvetlerle birlikte 150 binden⁷⁴ fazla olduğu nakledilmektedir. Cengiz Han Alâeddîn Muhammed'e de bir elçi yollayarak sebepsiz yere akıttığı kanların intikamını almak için üzerine yürüyeceğini de bildirmiştir.⁷⁵

Alâeddîn Muhammed, yaptıklarından karşı son derece pişman olmuş, içine düşen korku nedeniyle devletin askeri gücü Moğollardan kat kat fazla olmasına rağmen⁷⁶ düşmanın karşısına çıkmaya bile cesaret edememiştir. Moğollara karşı koymanın mümkün olmadığına kanaat getiren Alâeddîn Muhammed meydan muharebesi yapmadan Mâverâünnehir'deki her şehrin kendini müdafaa edeceğine karar vermiş ve bu sebeple şehirlere kuvvetler gönderilmesini emretmiştir. Böylece ordunun bir yerde umumi hücumu geçip düşmana karşı koyma imkânı ortadan kalkmış ve bölgelere dağıtılan ordunun Moğolların eliyle parça parça yok edilmesine imkân sağlanmıştır. Kendisi de ordusuyla tekrar döneceğini söyleyerek, hakikatte ise firar ederek Mâverâünnehir'den ayrılmıştır.⁷⁷

Harezşahlr Devleti'nin başkenti olan Gürgeç'te Terken Hatun hâkim bulunuyordu ve emrinde kendisine sadık pek çok kuvvet bulunduruyordu. Terken Hatun ile oğlu Alâeddîn Muhammed arasındaki anlaşmazlığı öğrenen Cengiz Han, Gürgeç'e haber gönderip, Terken Hatun'a oğlunun yaptıkları yüzünden ona karşı savaş yapacağını, fakat Terken Hatun'un idaresi altındaki topraklara dokunmayacağını, bunu teyit için teminat verebileceğini söylemiştir.⁷⁸ O sıralarda Alâeddîn Muhammed'in de kaçmakta olduğunu öğrenen Terken Hatun, elindeki askerî kuvvete rağmen burada kalamayacağını anlayıp sultanın eşi ve küçük çocuklarını, taşıyabileceği kıymetli eşyaları yanına alıp Gürgeç'ten ayrılmıştır (H.616/M.1219). Terken Hatun giderken daha önce fetihler neticesinde ele geçirilip Gürgeç'te hâpiste tutulan başka devletlerin hükümdar ve hükümdar oğullarının hepsini Ceyhun'a attırıp öldürtmüştür.⁷⁹ Terken Hatun önce Horasan'ın Yazır⁸⁰ bölgesine, ora-

⁷⁴ Ordunun rakamı Cûzcânî'de 700 bin (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/311) hatta 800 bin (Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 2/104) diye çok fazla rakam gösterse de bunun mübalağalı olduğu, ordunun 150-200 bin arasında olduğu ileri sürülmektedir. bk. Barthold, *Türkistan*, 429; Kafesoğlu, *Harezşahlr Devleti Tarihi*, 248.

⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/402. Cüveynî, bundan maksadın onun da hazırlanmasına fırsat vermek ve yenildiğinde habersiz yakalandım diye bahane uydurmasını önlemek için söylediğini belirtir. bk. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/169.

⁷⁶ Harezşahlr'ın askeri Cengiz Han'ın askerinden 400 bin daha fazlaydı. bk. Abraham Constantin D'ohsson, *Moğol Tarihi*, trc. Bahadır Apaydın (İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008), 96.

⁷⁷ Alâeddîn Muhammed'in aldığı tedbirler hakkında geniş bilgi için bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 39-40.

⁷⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 41.

⁷⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 41-42; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/533. Cüveynî, hâpiste bulunan bu hükümdar çocuklarından fırsattan faydalanıp oğlu Harezşahlr Muhammed'e sıkıntı vermemeleri, karışıklık çıkarmamaları için öldürttüğünü belirtir. bk. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/533.

⁸⁰ Şimdiki Türkmenistan'da, sonradan Durun adını alan bölge. bk. Barthold, *Türkistan*, 455.

dan da Harezşah'ın emriyle Mazenderan'ın bir kalesine sığınmıştır. Moğolların bir kolu onların arkasından gelip kaleyi kuşatmış ve Terken Hatun ile Harezşah'ın haremi esir edilmiştir. Harezşah'ın en küçük oğlu hariç çocukları öldürülmüş, kızları, hazine ve Terken Hatun ise Cengiz Han'a gönderilmiştir. Terken Hatun Cengiz Han'ın Karakurum'daki sarayında sefil bir hayat sürmüş; yiyeceklerini bile bizzat gelip Cengiz Han'ın sofrasının artıklarından temin etmeye mecbur bırakılmış ve Hicrî 630 (M.1232-33)'de orada ölmüştür.⁸¹ Harezşah Alâeddîn Muhammed, Moğolların topraklarını işgal ettiği sırada canını kurtarmak için kaçmakta idi. Alâeddîn Muhammed, sonunda Hazar denizinin güneydoğu sahilindeki Abeskun⁸² adasına sığınmıştır. Harezşah Alâeddîn Muhammed bu adada hastalanmış ve "vaktiyle hâkim olduğumuz o geniş ülkelerden bize mezar olacak yer bile kalmadı"⁸³ diyerek acı acı şikâyetler edip derin pişmanlıklar içerisine girmiştir. Annesi Terken Hatun, kızları, kadınlarının ve küçük oğlunun Moğolların eline geçtiğini öğrenince derdi daha da artmış ve ızdırap içerisinde vefat etmiştir (H.Şevval 617/M.Aralık 1220).⁸⁴ Naaşı adada kefen bulunamadığı için bir çavuşun gömleğine sarılarak defnedilmiştir.⁸⁵

Terken Hatun'un Gürgenç'ten ayrılmasından sonra başıboş kalan bu devlet merkezi karışıklık içerisine girmiştir. Bundan istifade etmek isteyen Ali adındaki birisi hâkimiyeti ele almıştır. Çok yalan söylediği için Kûh-i Drugân (Dağ gibi yalanlar) lakabı verilen bu adam idarecilik kabiliyetinden yoksun ve cahil birisi idi.⁸⁶ Onun bu cahil ve maceraperestliğinden faydalanmak isteyenler memleketin zenginliklerini kendi aralarında paylaşmaya, halkı zor duruma sokmaya başlamışlardır. Alâeddîn Muhammed'in ölümünden sonra Gürgenç'e eski divan erkânları gelmiş, bunlar Harezşah'ın adından sahte fermanlar yazıp, Harezşah'ın Moğollarla savaştığını söyleyip, şehrin yönetimini ve maliyesini bir miktar düzene koymaya muvaffak olmuşlardır. Ali Kûh-ı Drugân ise şehirden çıkıp kaçmıştır.⁸⁷

⁸¹ Geniş bilgi için bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 42-44; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/533-536; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1/478, 506, 510.

⁸² İbnü'l-Esîr, "Bab-Sükûn" diye isimlendirdiği adada sultanın kendine ait kalesi olduğunu zikreder: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/407. Barthold, adamın bugünkü Aşurada olmasının muhtemel olduğunu belirtir. bk. Barthold, *Türkistan*, 451.

⁸³ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 48-49.

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/407; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 2/458-440; Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsîrî*, 1/312-313; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1/510; Hamdullah el-Müstevfi, *Târîh-i güzîde*, 494.

⁸⁵ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 49; Hamdullah el-Müstevfi, *Târîh-i güzîde*, 494.

⁸⁶ Nesevî Ali Kûh-ı Drugân'ın yüz bin dinar istediği zaman, ona bin dinar getirilse bile buna çok memnun olup, aradaki farkı anlamayacak kadar cahil olduğunu belirtmektedir. bk. Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 56.

⁸⁷ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 56.

Alâeddîn Muhammed Abeskun adasında iken üç oğlu Celâleddîn, Aksultan ve Uzlaşşah yanında idiler. Ölmeden önce Uzlaşşah'ı veliahtlıktan azledip yerine hanedanı yıkılma tehlikesinden koruyacak kabiliyetli gördüğü oğlu Celâleddîn'i veliaht tayin etmiş ve herkese onun bayrağı altında birleşmeyi emrederek, kendi kılıcını eliyle Celâleddîn'in beline kuşatmıştı.⁸⁸ Alâeddîn Muhammed'in vefatından sonra Celâleddîn ve kardeşleri Gürgenç'e daha Moğollar gelmeden ulaşmışlardır. Halk bu şehzadeleri sevinçle karşılamıştır. Fakat Celâleddîn'in veliaht olup başa geçmesine kardeşleri karşı çıkmazken, Terken Hatun'un akrabaları ve eski veliahdın taraftarları bunu kabul etmeyerek Celâleddîn'e suikast yapmayı planlamışlardır. Bu durumu öğrenen Celâleddîn Gürgenç'ten çıkıp Horasan'a gitmiştir. Onun arkasından üç gün sonra da diğer kardeşleri Uzlaşşah ve Aksultan da Moğolların gelmekte olduğu haberini aldıkları için şehri terk edip Horasan'a çekilmişlerdir.⁸⁹

Cengiz Han, Harezmşahlar Devleti'nin Otrar, Buhara, Semarkant gibi önemli şehirlerini yakıp yıktıktan sonra başkent Gürgenç'i almak için oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı görevlendirmiştir. Cüveynî, Mâverâünnehir bölgesinin Moğollar tarafından baştanbaşa yağma edilip, Cend ve Barçalıgkent de idare altına alındıktan sonra Gürgenç'in "ipleri kesilmiş bir çadır gibi" kaldığını belirtir.⁹⁰ Buna rağmen imparatorluğun merkezi olan bu şehre Cengiz Han oğullarından Çağatay ve Ögeday'ı, daha sonra da onlara diğer oğlu Cuci'yi yardıma göndermesi bu şehre nasıl ehemmiyet verdiğini göstermektedir.⁹¹ Gürgenç'e ilk başta Moğolların öncü birliklerinden Bacı Bey kumandasındaki birlik, daha sonra Ögeday'ın kuvvetleri, Boorcu tümeni, Tovan (Tolun) Çerbi, Üstûn ve Kadân Noyanları gibi Moğolların meşhur komutanları emirlerindeki kuvvetlerle gelmişlerdir. Cuci'nin birlikleri ise arkadan gelmekte olup, Gürgenç'e yaklaşan Moğol ordusunun sayısı 100 bine ulaşmıştır.⁹²

Gürgenç'te şehzadelerin çekilmesiyle o zamana kadar saltanat kavgaları yüzünden müdafaa kuvvetlerinin birleşmesine engel olan karışıklıklar giderilmiş ve hepsi ittifakla Terken Hatun'un akrabalarından olan Humartigin'i tahta çıkararak vatanlarını sonuna kadar müdafaa etmeye karar vermişlerdir. Şehirde Oğul Hâcib, Erbuka

⁸⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 56. Ayrıca bk. Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/510; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i güzîde*, 497.

⁸⁹ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 57, 59, 61; Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/511. Celâleddîn'in Gürgenç'ten ayrılmasının sebebi Terken Hatun'un akrabaları ve komutanların eski veliahdı istemeleri ve suikast planlamaları iken, Uzlaşşah ile Aksultan'ın devletin başkentini neden terk ettikleri pek anlaşılmamaktadır. Belki de bu durum, babaları Alâeddîn Muhammed'in ölümünde yanında bulunan bu şehzadelerin babalarının Moğollar karşısında nasıl dehşete düştüğüne şahit oldukları için şehrin müdafasında bulunmaya cesaret edememeleri, Horasan'da savunma yapmak veya canlarını kurtarmak istemiş olmalarıyla açıklanabilir.

⁹⁰ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/202.

⁹¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 183; Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/513.

⁹² Nesevî'ye göre, Cuci ordusu gelmeden önce bile 100 bin idi (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 85).

Pehlivan, Feridun Guri gibi büyük kumandanların emrinde güçlü askeri birlikler de bulunmaktadır.⁹³ Fakat Gürgeç'in müdafaasını zayıflatan asıl unsur Moğolların sahte ric'at ve pusu sistemi olan bozkır harp taktiği olmuştur. Moğol öncü birlikleri şehrin kapılarının önünde görünüp hayvanları sürmekle meşgul olmaktadır. Bunu gören şehirdekiler Moğolların bu kadar az bir kuvvetle geldiğini zannederek bir an önce işlerini bitirmek için orduyu harekete teşvik etmişlerdir. Süvari ve piyadeden oluşan Harezmi ordusu şehrin *Alem* isimli kapısından dışarı çıkarak onların peşine düşmüşlerdir. Moğol öncülerini firar ediyormuş gibi bazen kaçıp, bazen durup Harezmîlileri şehrin bir fersah uzaklığındaki *Bâğ-ı Hürrem*'e kadar çekmişlerdir. Burada pusulardan çıkan Moğollar "çobanı olmayan bir koyun sürüsüne dalan aç kurtlar gibi" müdafa kuvvetlerinin büyük bir kısmını imha etmişler⁹⁴ ve şehre doğru ilerlemişlerdir. Şehrin *Kâbilân* isimli kapısından içeri giren Moğollar *Tennûre* denilen mahallesine kadar gelmişlerdir. Fakat akşam olunca Moğollar geri çekilmişlerdir. Ertesi gün harap olan *Kâbilân* kapısında Harezmşah'ın önde gelen komutanlarından Feridun Gurî beş yüz askeriyle nöbet tuttuğu için Moğollar taarruza cesaret edememişlerdir.⁹⁵

Çağatay ve Ögeday'ın "azgın bir sel ve kuvvetli bir fırtınaya benzeyen" kalabalık ordusu gelince durum değişmiştir. Moğollar Gürgeç'in yakınında muhasara hazırlıkları yapmaya başlamışlardır. Kalenin durumunu öğrenmek için şehrin etrafını dolaştıktan sonra etrafına mancınklar yerleştirmişlerdir. Gürgeç'in etrafında mancınkta kullanmak için taş bulunmadığı için dut ağaçlarından kütükler kesip, suda beklettikten sonra taş yerine kullanmışlardır. Moğollar hazırlıklar bitene kadar şehirden uzakta beklemişlerdir.⁹⁶

Cuci'nin de birlikleri Gürgeç yakınlarına geldikten⁹⁷ sonra, şehre haber gönderip, Cengiz Han'ın bu şehri kendine verdiğini, teslim olmaları durumunda halkına ve şehre zarar verilmeyeceğini, zaten âdetlerinin aksine şehrin civarındaki kasabalara da zarar verilmeyeceğini söylemiştir. Şehirdeki "aklı selim insanlar" teslim olmanın uygun olduğunu söylese de çoğu bunu kabul etmemiştir.⁹⁸ Bunun üzerine Moğollar her yönden saldırıya geçerek, şehrin etrafındaki su hendeklerini doldurup

⁹³ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/513. Cüveynî, şehirde kum ve çakıl taşlarının sayısı kadar kalabalık nüfusun bulunduğunu ve bazı komutan isimlerini de zikreder. bk. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/202-203. Reşîdüddîn ise 90 bin Kanklı askerini bulunduğunu söyler. bk. Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/511.

⁹⁴ Cüveynî, 100 bine yakın adamın öldüğünü belirtir. bk. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/204.

⁹⁵ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/203-204; Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/513-514.

⁹⁶ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 85; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/204; Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/514.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, Moğol ordusu kumandanlarının muhasaranın uzaması üzerine Cengiz Han'a haber gönderip yardımcı kuvvet istedikleri, Cengiz Han'ın da kalabalık bir ordu gönderdiğini belirtir (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/421) ki bu herhalde sonradan gelen Cuci komutasındaki birlik olsa gerekir.

⁹⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 85.

kale duvarlarını yıkmaya başlamışlardır.⁹⁹ Gürgenç halkı ise surlarda canla başla düşmana karşı savaşmakta idi. Humartigin dışarıda olup bitenleri görünce, korkusundan inerek teslim olmuş, halk bu durum karşısında paniğe kapılsa da şehri müdafaaya devam etmişlerdir.¹⁰⁰

Muhasaranın uzayıp gitmesi ve kesin bir başarı elde edilememesini Çağatay, abisi Cuci'nin kararsızlığına bağlıyordu. Yaşça büyük olduğu için idareyi ele alan Cuci'nin belki de şehre zarar vermemek için ciddi bir hücumla kalkışmaması Cengiz Han'ın oğulları arasında ihtilaflara yol açmıştı. Vaziyet Cengiz Han'a ulaştırıldığında Ögeday'ı başkumandanlığa tayin etmiş ve diğerlerinin ona tabi olmalarını emretmişti.¹⁰¹ Bundan sonra Moğollar umumi taarruza geçtiler. Surları ele geçirerek¹⁰² kale burçlarına bayraklar dikip, bağırıp çağırarak, yeri göğü inletiyorlardı. Şehir halkı evlere, sığınaklara çekilerek sokaklarda barikatlar vücuda getiriyor, su bentlerini siper yapıyor, sağlam binaları kale gibi kullanarak canla başla savaşıyorlardı. Moğollar evlerin üzerine nefis dökerek ateşe veriyor, dışarı çıkan halkın üzerine ise oklarla ve mancınıklarla felaket yağdırıyorlardı.¹⁰³ Mahalleler bir bir Moğolların eline geçiyor, halk ise başka bir mahalleye çekilip savaşıyordu.¹⁰⁴

Böylece Gürgenç halkının elinde sadece üç mahalle kalmıştı. Bunun üzerine şehirdekiler Gürgenç muhtesibi (zabıta müdürü) Âliyüddîn Hayyati'yi Cuci Han'a göndermişlerdir. Âliyüddîn Hayyati Cuci'ye halkın artık Moğolların gücünü anladığını bundan sonra hanın merhametini görmek istediklerini dile getirip mücadelenin ve katliamın önünü almaya çalışmıştır. Fakat Cuci Han, Âliyüddîn'e hürmet gösterse de askerlerini mahveden ve harbi bu kadar uzatanlara merhamet etmeyeceğini bildirmiştir.¹⁰⁵

Gürgenç'te halk Moğollara karşı büyük bir direnç göstermiştir. Bir ara Ceyhun nehrinden şehre gelen su bentlerini açmak için üç bin Moğol askeri görevlendirilmiş, bunlar şehir halkının hücumu ile tamamen imha edilmiştir. Bu başarı halkın cesaretini arttırarak kadın-erkek, genç ihtiyar vatanlarını savunmaya devam etmiştir. Fakat dalgalar hâlinde saldıran Moğollara karşı koymak artık imkânsız hale gelmeye başlamıştır.¹⁰⁶ Böylece Moğollar şehirde bütün evleri ve binaları yıkıp en-

⁹⁹ Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/514.

¹⁰⁰ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/204-205. Cüveynî, Humartigin'den sahte sultan diye bahseder. bk. Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/204.

¹⁰¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, 183; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/515.

¹⁰² Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/421.

¹⁰³ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/205; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/516.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10/421; Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 86.

¹⁰⁵ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 86.

¹⁰⁶ Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ*, 1/205; Reşidüddîn, *Câmiü't-tevârih*, 1/514.

kaz hâlinde şehri teslim almışlardır (H. Rebiülevvel 618/M. Mayıs 1221).¹⁰⁷ Karşı koyan kalmayınca şehir halkını dışarıdaki boş alana sürüp, aralarından meslek ve sanat sahibi yüz binden fazla kimseyi ayırmışlar, kadın ve küçük çocukları esir etmişler, geri kalanları ise öldürmeleri için askerlerin ellerine bırakmışlardır.¹⁰⁸ Her Moğol askerine öldürmek için 24 insan düştüğü rivayet edilir.¹⁰⁹ Savaş sırasında Moğolların da büyük kayıplar verdiği, öldürülen Moğolların kemiklerinden âdeta tepeler meydana geldiği belirtilir.¹¹⁰ Gürgenç halkından ise çok fazla insanın katledildiğine dair malumat bölgede yapılan kazılarda da görülmüştür. Burada cami kalıntılarının yanında Rus bilim adamları tarafından yapılan araştırmada çok fazla insanın kemik ve kafatasına, o dönemin silahlarına rastlanılmıştır. Bu buluntuların Moğolların katliamında öldürülen insanlara ait olduğu, ayrı ayrı mezar yapılması imkânsız olduğu için insanların toplu şekilde defnedildiğine kanaat getirilmiştir.¹¹¹ Öldürülen Gürgenç halkının arasında muhakkak âlimler ve sanat erbabı da vardı. Bunlardan biri de Kübreviyye tarikatının kurucusu olan Necmeddîn-i Kübrâ'dır. Şehrin istilası sırasında Gürgenç'te bulunan bu şeyhe bir ara Cengiz Han, isminden ve şan şöhretinden haberi olduğu için haber gönderip, şehrin kuşatılacağını, dolayısıyla kendisine zarar gelmemesi için şehirden ayrılmasını ve yanına gelmesini söylemiştir. Necmeddîn-i Kübrâ ise yetmiş küsur sene şehir halkıyla beraber iyi ve kötü günler geçirdiğini, şimdi bu zor günlerinde de onların yanında olacağını, eğer giderse müriyyet ve fütüvvetten uzak olacağını belirtmiştir. Sonuçta Moğol saldırılarına karşı müridleri ile İslâm şehri Gürgenç'i savunan Necmeddîn-i Kübrâ da bu uğurda şehit olmuştur.¹¹²

¹⁰⁷ Nesevî'ye göre Gürgenç muhasarası ve savaşı 4 ay (H.617 Zilkade-618 Safer/M.1220 Aralık-1221 Nisan) sürmüştür (Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 86. Ayrıca bk. Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsrî*, 2/149). İbnü'l-Esîr'de ise 5 ay diye geçer (İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/421). Reşîdüddîn 7 ay (Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1/515), Ebulgazi Bahadır Han ise 8 ay diye bahseder (bk. Ebulgazi Bahadır Han, *Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terâkime)*, haz. Muharrem Ergin (İstanbul, ts.), 33).

¹⁰⁸ Nesevî, *Sîretü Celâleddîn*, 86; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/205; Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, 1/516.

¹⁰⁹ Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1: 516. Reşîdüddîn o zamanki kalan Moğol askerlerinin sayısının 50 binden fazla olduğunu da belirtir (Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, 1/516). Buna göre (50.000 x 24) 1.200.000 gibi çok yüksek bir rakam çıkmaktadır. Gürgenç'in imparatorluğun en kalabalık ve en büyük şehri olmasına rağmen bu rakam çok mübalağalı gözükmektedir. Cüveynî ise, savaşta her iki taraftan öldürülenlerin sayısını duyduğu zaman inanamadığını, dolayısıyla eserine yazmadığını da belirtir. bk. Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/206. Öldürülen şehirlilerin sayısının 100.000 olduğu da söylenir. bk. Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 1/513.

¹¹⁰ Bu bilgileri veren müellif Reşîdüddîn zamanında kemikler hâlâ Gürgenç harabelerinde görülmüştür. bk. Reşîdüddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, 1/515.

¹¹¹ Sergey Pavloviç Tolstov, *Po Drevnum Deltam Oksa i Yaksarta* (Moskova: Vostoçnoy Literaturı, 1962), 271.

¹¹² Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1/516.

Cûzcânî şöyle bir ilginç rivayeti de nakleder: Moğollar Gürgenç halkını boş alana çıkardıktan sonra kadınlardan gözlerine kestirdiklerini ayırıp, geri kalan kadınları soyup, iki gruba ayırmışlar ve "iyi yumruk dövüşü yaptıklarımızı duyduk" diye kadınların bir biri ile yumruk dövüşü yapmalarını emretmişlerdir. Moğollar etraflarında kılıçlarını çekmiş bekledikleri için bu Müslüman kadınlar gün boyunca çıplak vaziyette birbirine girip yumruk atıp yumruk yemişler, daha sonra da askerler hepsini öldürmüşlerdir.¹¹³

Katliamdan sonra Moğollar şehri yağma etmişler, ayakta kalan binaları da yıkmışlardır.¹¹⁴ "Camileri yıkılmış, Mushafları da yakmışlardır".¹¹⁵ Moğollar daha sonra Ceyhun nehrinin suları şehre akmasını diye önüne çekilen bendi yıkıp, bütün şehri sular altında bırakmışlardır. İbnü'l-Esîr, bundan dolayı şehrin tam bir gölet hâline geldiğini, şehir halkından tek bir insanın bile kurtulamadığını, nitekim Moğolların istila ettiği diğer şehirlerde halkın bir kısmı gizlenerek, kaçarak, ölümler arasında yatıp ölü numarası yaparak canlarını kurtarsalar da Gürgenç'te kaçıp saklananların da sular ve enkaz altında kalıp can verdiğini belirtir.¹¹⁶ Moğollar Gürgenç'teki sanat ve meslek erbabını Doğuya göndermişler, bu kişiler daha sonra o bölgelerin refah düzeylerini yükseltecek koloniler oluşturmuşlardır.¹¹⁷

Böylece Harezmsâhların başkenti Türk-İslâm şehri Gürgenç'te evler ve köşkler viraneye, gül bahçeleri çöplüğe, mimari birer şaheser olan saraylar taş ve toprak yığınına dönmüştür. "Refah ve mutluluk şehri, devlet kuşunun yuva yaptığı bu şehir çakalların gezindiği, baykuş ve kargaların yuva yaptığı" bir yer olmuştur.¹¹⁸ Cûzcânî'ye göre tahribatta şehirde sadece eski bir saray olan Ahcek Köşkü (Köşk-i Ahcek) ve Harezmsâh Tekiş'in türbesi ayakta kalmıştır.¹¹⁹ Moğol istilasından önce Gürgenç'te bulunan Yakût el-Hamevî, istiladan sonra "şehirde benim gördüğüm hiç bir şey kalmamış, halkı da tamamen öldürülmüştür" diye belirtmektedir.¹²⁰ Kaynaklarda Moğolların Gürgenç'e bağlı yerleşim birimlerini nasıl aldıkları veya tahribat yapıp yapmadıkları hakkında bilgi yoktur. Fakat şehrin kuşatmasının uzun süre devam ettiği bu zaman zarfında Gürgenç'e bağlı diğer şehir, köy ve kasabaların da Moğolların eline geçtiği düşünülmektedir.¹²¹ Gürgenç'in tahrip edilmesi ile şehirde-

¹¹³ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 2/149-150.

¹¹⁴ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/205-206. Reşîdüddîn şehirdeki bu yıkım işinin yedi gün sürdüğünü belirtir. bk. Reşîdüddîn, *Câmiü't-tevârîh*, 1/516.

¹¹⁵ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr*, 27/152.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 10/422.

¹¹⁷ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/206.

¹¹⁸ Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ*, 1/206.

¹¹⁹ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, 1/314, 2/149.

¹²⁰ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, 2/123.

¹²¹ Aleksandr Yureviç Yakubovskiy, *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. (MİTT)* (Aşkabat: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, 1954), 144-145.

ki ilim, medeniyet ve ticarî hayat bir müddet sönmüş olsa da, zamanla Gürgenç ve çevresi imar edilerek harabeleri yanında kurulmuş, şehir yeniden İslâm beldesi olmuştur.

Sonuç

Ticaret yolları güzergâhında bulunan tarihi Gürgenç şehri her dönemde kendinden söz ettiren güzel yerleşim yerlerinden biri olmuştur. İslâmiyetin gelmesiyle hükümet merkezi olan Gürgenç, Sâ mânîler döneminde devlete bağlı valiler tarafından idare edilmiştir. Sâ mânîler Devleti'nin sonlarına doğru Afrigoğulları hanedanlığına son veren Me'mûnîler şehri kendilerine merkez yaparak, şehrin her açıdan gelişmesini sağlamışlardır. Bölgenin diğer güçlü devletleri olan Gazneliler ve Karahanlılarla ilişki içerisinde bulunan Me'mûnîler, Gazneli Mahmûd'un bölgeyi ele geçirme teşebbüslerine mani olamamışlar ve hanedan sona ermiştir. Gürgenç'e kendi valisini atayan Gazneli Mahmûd bu şehri kendi devletinin sınırlarına dâhil etmiştir. Selçukluların düşmanı Şahmelik'in şehri ele geçirmesiyle harekete geçen Selçuklular Şahmelik'i mağlup ederek Gürgenç'i kendi topraklarına katmışlardır. Selçuklular şehre atadıkları valilerle Gürgenç'in gelişmesine katkı sağlamışlar, imar faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Atsız bir taraftan Sultan Sencer ile mücadele ederken, diğer taraftan şehrin kalkınması için de çalışmıştır. Bu dönemde Gürgenç hanedanın başkenti ve ilim merkezi olma yönünde Selçuklu payitahtı olan Merv ile boy ölçüşecek derecede gelişme göstermiştir.

Harezşahlar Devleti'nin bütün zenginliklerinin toplandığı şehrin etrafı kalın surlarla çevrili olup içerisinde büyük askeri birliklerin sağladığı koruma sayesinde şehre yapılan düşman saldırıları başarıyla geri püskürtülmüştür. Çok güzel ve müreffeh bir yerleşim yeri olan Gürgenç, birçok şeyh ve âlimi de bağrında barındırmıştır. Fakat Alâeddîn Muhammed'in uyguladığı yanlış politika ve siyaset neticesinde Moğollar İslâm topraklarına saldırıya geçmişlerdir. Alâeddîn Muhammed ölümünden önce yaptığı hatalara pişman olmuş, ağlayarak adaklar adayıp, tekrar devletin başına geçerse adaletten ayrılmayacağını söylemiştir. Fakat onun bu hatası devletin sonunu getirmiş, başkent Gürgenç ise binlerce insana mezar olmuştur. Diğer şehirlere nazaran çok uzun bir kuşatma sonunda şehri teslim alan Moğollar şehri yakıp yıkmış, güzel binaları ve köşkları viraneye, gül bahçelerini çöplüğe çevirmişler, Amuderya'nın suyunu tutan bendi yıkarak şehri sulara boğmuşlardır. Böylece refah ve mutluluk şehri "çakalların gezindiği, baykuşların yuva yaptığı" harabeye dönmüş, şehir âdeta taş toprak yığını hâline gelmiştir.

Zamanla bu Türk-İslâm şehri tabiri caizse küllerinden yeniden doğmuştur. Çok kısa zamanda aynı bölgede tekrar kurulan şehir Altın Orda hâkimiyetinde ticaret merkezi olmuştur. Âlimleri himaye eden, tüccarlara iyi davranan, ilmin gelişmesine yardımcı olan Altın Orda hanları ve Gürgenç valileri şehri tekrar eski hâline kavuşturmuşlardır. Yeniden camileri, medreseleri, hankâhlarıyla İslam medeniyetinin önemli merkezi olan Gürgenç, bu önemini 1400'lü yıllara kadar devam ettirmiştir.

Kaynakça

- Ahmed b. Mahmûd. *Selçuk-nâme*. Haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- Atanyyazov, Soltanşa. *Türkmenistanın Geografik Atlarının Düşündürişli Sözlüğü*. Aşkabat: Türkmenistan SSR İlimlar Akademiyası, İlim, 1980.
- Atanyyazov, Soltanşa. "O Proishojdenii Nazvaniya Kunya-Urgença". *Pamyatniki Turkmenistana* 2 (1980), 28-29.
- Avfi, Muhammed b. Yahya. *Lübâbü'l-elbâb*. Haz. Edward G. Browne-Muhammed Kazvini. Londra: Leiden, 1903-1906.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları, 2004.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç. "Hârizmşâh". *İslâm Ansiklopedisi*. 5-1/263-264. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Fütûhu'l-buldân*. Thk. Abdullah Enîs et-Tabba' - Ömer Enîs et-Tabba'. Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1407/1987.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin. *Târîh-i Beyhakî*. Thk. Ali Ekber Feyyaz. Meşhed: Danişgah-i Firdevsi, 1383 h.ş./2003.
- Biçurin, Nikita Yakovleviç. *Sobraniye Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena*. Moskova-Leningrad: İzdatelstvo Akademiya Nauk SSSR, 1950.
- Buniyatov, Ziya Musa. *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)*. Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1986.
- Celal, Vahit. *İslâm Medeniyetinin Yitik Mirası Harezme Me'mûn Akademisi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2018.
- Cûzcânî, Ebû Amr Minhâcüddîn b. Osman b. Sirâciddîn. *Tabakât-ı Nâsirî*. Tsh. Abdülhey Habibi. 2. Baskı. Kâbil: Pevheni, 1342 h.ş./1963.
- Cüveynî, Ata Melik b. Muhammed. *Târîh-i Cihângüşâ*. Tsh. Muhammed b. Abdülvehhab Kazvini. Tahran: Hermes, 1387 h.ş./2008.
- D'ohsson, Abraham Constantin. *Moğol Tarihi*. Trc. Bahadır Apaydın. İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008.
- Ebulgazi Bahadır Han. *Türklerin Soykütüğü (Şecere-i Terâkime)*. haz. Muharrem Ergin. İstanbul: ts.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmadü'd-din İsmâil b. Ali el-Eyyübî. *Takvîmü'l-büldân*. Nşr. J.T. Reinaud-M.G. de Slane. Paris: Sultaniyye, 1840.
- Gerdîzî, Ebû Saîd Abdulhay b. Zahhak b. Mahmûd. *Zeynü'l-ahbâr (Tarih-i Gerdizi)*. Thk. Abdulhay Habibi. Tahran: Dünyay-i Kitap, 1363 h.ş./1984.

- Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus). *Abu'l-Farac Tarihi*. Trc. Ömer Rıza Doğrul. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Gürbüz, Osman. "Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın Harizmşahlar ile İktidar Mücadelesi". *İSTEM*, 9/18 (2011), 181-196.
- Güzel, Fatih. "Moğol İstilasında Halife Nâsır Lidinillah'ın Rolü". *İnsan ve Toplum İlimleri Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2015), 142-158.
- Halife b. Hayyat. Ebû Ömer el-Leysî. *Târîh*, Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. 2. Baskı. Riyad: Dâru't-Tayyiba, 1405/1985.
- Hamdullah el-Müstevfî Ebî Bekr Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî. *Târîh-i güzîde*. Thk., Nşr. Abdülhüseyin Nevâyî. Tahran: Emîr-i Kebir, 1339 h.ş., /1960.
- Himyerî, Muhammed b. Abdülmün'im. *Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*. Thk. İhsan Abbas. 2. Baskı. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1984.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. Trc. Abdullah Duman-Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Hüseyinî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır b. Ali. *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*. Trc. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî. *Kitâbü'l-fütûh*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1411/1991.
- İbn Fadlân, Ahmed b. Fadlân b. Abbas, *Risâletü İbn Fadlân*. Thk. Sami ed-Dahan. Di- maşk: İlmîyyu'l-Arabi, ts.
- İbn Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*. Thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî-Mehdi Necm. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmîyye, 2010.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasibî el-Bağdâdî. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târîh*. Thk. Abdullah el-Kâdi. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1407/1987.
- İdrîsî, Şerif Ebî Abdullah Muhammed b. Muhammed Abdullah b. İdris. *Nüzhetü'l-müstâk fî'htirâkı'l-âfâk*. Kahire: es-Sekâfetü'd-Diniyye, 1422/2002.
- İstahrî, Ebî İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisî. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Leiden: Brill, 1927.
- Kafesoğlu, İbrâhim. *Harezşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*. 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *Subhu'l-a'sâ fî sanâti'l-inşâ*. Nşr: Muhammed Abdürresul İbrâhim. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1331-1340/1913-1922.
- Kazvînî, Zekerîyya b. Muhammed b. Mahmûd. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

- Kitapçı, Zekeriya. *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslâmiyet*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2005.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Hârizmşahlar". *İslâm Ansiklopedisi*. 5-1/265-296. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Köprülü, Mehmet Fuad. "Cengiz Han", *İslâm Ansiklopedisi*. 3/91-100. İstanbul: MEB Yayınları, 1977.
- Kurat, Akdes Nimet. "Kuteybe b. Müslim'in Hvarizm ve Semerkand'ı Zabtı". *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 6/5 (1948), 385-430.
- Makdîsî, Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr. *Rihletü'l-Makdîsî: Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (985-990). Beyrut: Dâru's-Süveydi, 2003.
- Merçil, Erdoğan. "Taştâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/161-162, İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Mîrhând, Muhammed b. Burhaniddîn Hâvendşâh. *Ravzatü's-safâ fî sîreti'-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Devletü't-Tâhiriyye, Saffariyye, Samaniyye, Âli Büveyh ve Âli İsmâiliyye)*. Arapçaya Trc. Ahmed Abdülkadir Şazili. Kahire: Dâru'l-Mısıriyyetü'l-Küttâb, 1408/1988.
- Moğolların Gizli Tarihi. Trc. Ahmet, Temir. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Müneccimbaşı, Ahmed Dede. *Sahâifü'l-ahbâr*. İstanbul: ts.
- Nazım, Muhammed. "Me'mûnîler". *İslâm Ansiklopedisi*. 8/701, İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Nerşahî, Ebî Bekr Muhammed b. Ca'fer. *Târîh-i Buhara*. Thk. Emin Abdülmecid Bedevî-Nasrullah Mubeşşer el-Tarazî. 3. Baskı, Kahire: Dâru'l-Meârif, 1993.
- Nesevî, Muhammed b. Ahmed. *Sîretü's-Sultan Celâeddîn Mengüberti (Târîh-i Celâli)*. Trc. Muhammed Ali Nasîh. Tahran: İlmî, 1324 h.ş./1945.
- Nizamî-i Arûzî, Ahmed b. Ömer b. Ali Semerkandî. *Çehar Makale*. Tsh. Muhammed Kazvînî. Tahran: Kurûş, ts.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hârizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/217-220, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Pilyavskiy, Vladimir İvanoviç. *Kunya-Urgenç*. Leningrad: Stroyizdat, 1974.
- Reşîdüddîn Fazlullah, Hemedânî. *Câmiü't-tevârih*. Tsh. Muhammed Revşen-Mustafa Musevi. Tahran: Neşrü'l-Berz, 1373 h.ş./1954.
- Şeşen, Ramazan. *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. 3. Baskı, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Taberî, Ebî Cafer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk (Târîhu't-Taberî)*. Nşr. Ebû Süheyb el-Keremi. Ürdün-Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.

- Taneri, Aydın. "Gürgeç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/321-323. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Temir, Ahmet. *Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1989.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş I*. İstanbul: İsmâil Akgün Matbaası, 1946.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. *Oğuz Destanı: Reşideddîn Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili*. 2. Baskı, İstanbul: Enderun Yayınları, 1982.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi. "Hârizm". *İslam Ansiklopedisi*. 5-1/241-242. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- Tolstov, Sergey Pavloviç. *Po Drevnum Deltam Oksa i Yaksarta*. Moskova: Vostoçnoy Literaturı, 1962.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. 2. Baskı, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- Utbî, Muhammed b. Abdülcebbar. *Tarih-i Yemînî: el-Fethu'l-Vahbî alâ Tarîhi Ebî Nasr el-Utbî*. Nşr. Şeyh Ahmed el-Menînî. Kahire: 1286/1869.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih. *Kitâbü'l-buldân*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yureviç. *Razvalını Urgança*. Leningrad: Akademii İstorii Materialnoy Kulturu, 1930.
- Yakubovskiy, Aleksandr Yureviç. *Oçerki iz İstorii Turkmenskogo Naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. (MİTT)*. Aşkabat: Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR, 1954.
- Yâkût El-Hamevî, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. Beyrut, Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Yusupov, Hemra. *Horezm ve Gürgeç: Taze Açışlar*. Aşkabat: İlim, 2010.
- Yüksel, Ahmet Turan. "Fütûhu'l-Buldân'a Göre Fetihlerden Sonraki Faaliyetler". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2000), 45-80.